

УДК 599.322/.324

ДОКАЗИ ВИМИРАННЯ ТУШКАНЧИКА ВЕЛИКОГО *ALLACTAGA MAJOR* (KERR, 1792) (RODENTIA, DIPODIDAE) НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ СТЕПУ УКРАЇНИ

Межжерін С. В., Рашевська Г. В.

Докази вимирання тушканчика великого Allactaga major (Kerr, 1792) (Rodentia, Dipodidae) на Правобережному Степу України. – С.В. Межжерін, Г.В. Рашевська. – Проведені спеціальні маршрутні експедиції та багаторічні спостереження зоологів в останні 50 років доводять вимирання тушканчика великого на Правобережній Україні, яке сталося приблизно в 1960-х роках. Ці данні загалом збігається з загальною тенденцією зникнення цього виду в Україні, що проявляється, зокрема, і на Лівобережжі, де за останні 20 років мають місце лише поодинокі знахідки. Пропонується змінити статус цього виду в Червоній книзі з категорії «рідкісний» на «зникаючий».

Ключові слова: тушканчик великий *Allactaga major*, степ, вимирання, Червона книга

Адреса: Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАНУ, вул. Б. Хмельницького 15, Київ, 01030 Україна; e-mail: smezhzhherin@gmail.com

Evidence of the extinction of the sailor of the Great Allactaga major (Kerr, 1792) (Rodentia, Dipodidae) on the Right Banker of Ukraine. – S.V. Mezhhzherin, G.V. Rashevskaya. – The conducted special expeditions and long-term observations of zoologists in the past 50 years have resulted in the extinction of a large jerboa on the Right Bank Ukraine, which occurred approximately in the 1960s. These data generally coincide with the general tendency of this species to disappear in Ukraine, which is manifested, in particular, on the Left Bank, where only isolated discoveries have taken place in the last 20 years. It is proposed to change the status of this species in the Red Book from the category "rare" to "disappearing".

Key words: *Allactaga major*, steppe, extinction, the Red Book

Address: I.I. Schmalhausen Institute of Zoology, 15, B. Khmelnytskoho str., Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: smezhzhherin@gmail.com

Вступ

Сучасний стан популяції зональних видів гризунів степової зони України викликає неабияке занепокоєння. Причиною є антропогенні зміни природних для цієї зони ландшафтів, що призводить до катастрофічного зменшення чисельності популяцій або, навіть, зникнення видів. Симптоматично, що в третьому виданні Червоної книги знаходяться 11 з 15 видів гризунів степової фауни. Слід зазначити, що їх внесення було дещо спекулятивним, адже багатьом з них були надані досить низькі природоохоронні статуси, такі як «неоціненний» чи «невизначений». Особливе місце в природоохоронних списках ссавців степової зони Європи займає тушканчик великий – знаковий представник степової фауни Західної Палеарктики. Ареал виду на півночі обмежений Лісостепом, хоча він подекуди зустрічається і в лісовій зоні, а на півдні простягається включно до зони напівпустель. До сих пір вважається, що цей вид присутній на Правобережному Степу (Селюніна 1993; Волох 1994, 2009; Загороднюк 1999; Булахов, Пахомов 2006; Межжерін, Лашкова 2013), хоча достовірних повідомлень про присутність цього виду в регіоні не існує з 1960-х років. Подібна невизначеність спонукає до проведення спеціальних досліджень з метою з'ясування присутності цього виду в регіоні.

Історія досліджень

Тушканчик великий на Правобережжі України в науковій літературі не відмічався до кінця 1920-х років. Зокрема йдеться про фундаментальну монографію О.О. Браунера (Браунер 1923). Перше достовірне повідомлення стосувалося задоволеного автомобілем звірка, що був знайдений на дорозі (Браунер 1928). Протягом наступних 10 років відбувся певний прорив в дослідженнях цього виду на Правобережжі. З опублікованих за той час даних (Аверін 1928; Барабаш-Нікіфоров 1928; Мигулін 1928; Підоплічка 1928, 1930; Більський 1929; Мілютін 1930) стало відомо, що цей вид поширений не тільки в степовій зоні, але й і в лісостеповій і можливо, навіть на півдні лісової, а на південь від Дніпропетровська є досить звичайним. Слід зазначити, що останні спостереження цього виду на Правобережжі стосуються кінця 1950 років і опубліковані в роботах, що побачили світ у першій половині 1960-х років (Сокур 1960; Издебский 1965). Причому вони стосувалися знахідок лише в Херсонській області. Невизначеність ситуації пояснюється тією обставиною, що цей досить рідкісний вид, що веде потаємний спосіб життя, протягом останніх 50 років спрямовано не шукали. Що стосується деяких повідомлень про присутність цього виду на правобережній Дніпропетровщині (Булахов, Пахомов 2006), то до цієї інформації слід ставитися обережно.

Адже мова й про єдине згадування в Апостилівському районі. При цьому автори не наводять, що саме вони спостерігали: нори чи особин, де саме, і головне, у які роки. Адже за їх уявленням сучасною може вважатися знахідка, починаючи з 1970 року, а цей період охоплює майже 50 років. Слід зауважити, що саме за цей час сталися найбільш радикальні зміни в степових екосистем України.

Аналіз ситуації

В першій половині ХХ ст. вид був достовірно визначений в 24 пунктах п'яти областей Правобережного Степу: Дніпропетровський, Кіровоградський, Миколаївський, Херсонський (табл. 1). Ці знахідки описані в науковій літературі, окремі екземпляри зберігаються в зоологічному відділі ННПМ НАНУ. Причому усі ці знахідки стосуються територій між Дніпром та Південним Бугом.

Таблиця 1. Місця достовірних знахідок тушканчика великого на Правобережному Степу

№	Район	Населений пункт	Довгота	Широта	Джерело даних
Кіровоградська область					
1	Олександрійський	околиці пгт. Олександрівка	48.72	33.30	[21]
2	Петровський	с. Зелене	48.47	33.42	[21]
Дніпропетровська область					
3	Дніпропетровський	околиці м. Дніпро	48.36	34.69	[2]
4		околиці м. Дніпро	48.37	34.89	[2]
5		с. Долінське	48.38	34.75	[11]
6	Верхньодніпровський	?	48.65	34.16	[11]
7		с. Грушеватка	48.36	33.79	[17]
8	Криворізький	с. Лозоватка	48.07	33.28	[11]
9		с. Зелене	48.06	33.63	[11]
10	Криничанський	с. Божедарівка	48.38	34.09	[11]
11	П'ятихатський	пмт. Вишневе	48.44	33.92	[14]
12		?	48.53	33.74	[11]
Миколаївська область					
13	Веселіновський	с. Пісчаний Брід	47.22	31.40	[5]
14	Баштанський	?	47.37	32.37	[11]
15	Казанковський	с. Владимірівка	47.52	32.93	[17]
16	Ново-Бузький	?	47.63	32.51	[1]
17	Очаківський	мис Аджиголь	46.61	31.80	[21]
18	Снігурівський	с. Галаганівка	46.91	32.83	[5]
19		с. Баратівка	46.95	32.78	[3]
Херсонська область					
20		околиці Херсону	46.68	32.54	[11]
21	Білозерський	с. Посад-Покровське	46.81	32.26	[13]
22		?	46.69	32.52	[10]
23	Бериславський	с. Качкарівка	47.10	33.74	[13]
24	Великоолександрівський	?	47.23	33.31	[10]

Примітка. ? - випадки, коли місця знахідок виду відомі лише на рівні адміністративних районів.

Також відомо, що у першій половині ХХ ст. ареал тушканчика великого охоплював регіони на північ від степової зони. На Черкащині він був поширений майже по всіх степових ділянках, зокрема мова йде про південні околиці м. Черкаси (Підоплічка 1928) та степові ділянки Маньківського району (Більський 1929). Є дані про колишню присутність цього виду і на правобережжі Київської області. Адже за повідомленнями ще на початку ХХ ст. цей вид був досить звичайним в межах сучасного Кагарлицького району (Більський 1929), більш того, тоді його відмічали на піщаних arenaх в районі м. Вишгород на північ від Києва (Більський 1929).

Аналізуючи знахідки цього виду на Правобережному Степу у хронологічному порядку слід відзначити, що найбільш часті згадування про цей вид стосуються 1920-х років. Хоча існують і більш ранні спостереження, які були лише згодом опубліковані. Останні реальні повідомлення про цей вид на Правобережжі очевидно відносяться до

початку 1960-х років (Загороднюк 1999). Подальші вказівки щодо цього звірка у виданнях Червоної книги (Волох 1994, 2009) та інших узагальненнях (Селюніна 1993; Загороднюк 1999; Межжерін, Лашкова 2013) базуються на матеріалах щонайменш 50-річної давнини.

Спеціальні обстеження регіону дослідження з метою виявити або цей вид або знайти його нори біли зроблені протягом 2013-14 років. Для чого за спеціальним маршрутом були здійснені маршрутні автомобільні виїзди в місцях його колишнього існування. Загальна довжина маршрутів склала 4600 км. Також проводилося опитування місцевих жителів. При чому акцент було зроблено на південь Криворізького промислового району, де традиційно цей вид відмічався у досить великій кількості (Издебский 1965), а поодинокі знахідки були і біля 1970 року. Однак побачити тушканчиків чи встановити достовірні сліди їх життєдіяльності не вдалось. Не підтвердили існування цього виду в

останні десятиліття місцеві жителі, невідомий цей і зоологам місцевих учбових закладів, спеціалістам санітарно-епідеміологічних та протичумних станцій. Все це дає підстави вважати вид регіонально вимерлим.

Місце виду в природоохоронних списках.

Згідно спеціального аналізу, що був здійснений в 1920 роках Б. Більським (Издебский 1965), є всі підстави вважати, що в степному Правобережжі тушканчик великий був досить звичайним видом. Це впливає з наступних обставин. По-перше, на початку ХХ ст. цей вид на Правобережжі мав значно ширший ареал ніж суто степова зона. Він був розповсюджений на степових ділянках Черкаської і Київської областей. По-друге, незважаючи на певну негативну динаміку щодо цього виду, яка вочевидь почалася ще у 1910-1930 рр., тим не менш, цей вид мав схильність з'являтися у нових місцевостях. В-третьє спеціальне дослідження показало, що за повідомленнями місцевих жителів тушканчика було відмічено в 53 місцезнаходженнях трьох районів Дніпропетровської області (Більський 1929). Таким чином можна зробити висновок, що тушканчик великий в першій

третині ХХ ст., хоча можливо і не був численним видом, однак добре себе почував у підходящих для нього ландшафтах, а відсутність даних з певних районів є лише свідомством недостатньої вивченості на той час. Що стосується лівобережжя, то тут тушканчик великий завжди був доволі чисельним видом і характеризувався суцільним ареалом, що охоплював не тільки всю степову та лісостепу зони, але й масово зустрічався на Київщині (Сокур 1960; Межжерін, Лашкова 2013). На сьогодні тушканчик на лівобережжі зберігся невеличкими поселенням на Донецькому кряжі, у Приазов'ї, Лівобережному Причорномор'ї, Старобільських степах (Русін 2013). Є повідомлення за спостереженнями за цим видом в Харківській області (околиці м. Богодухів), а також на півночі Сумської області. Це означає, що ареал в межах України ареал виду скоротився у сотні разів, а чисельність складає частки вістка від рівня минулого. Такий катастрофічний рівень падіння ресурсів дає підстави вважати вид зникаючим і отже рекомендувати змінити його статус в Червоній книзі з «рідкісний» на «зникаючий».

- АВЕРІН, В.Г. (1928). Про зменшення зайців на Україні та про деякі питання мисливського господарства. *Український мисливець та рибалка*, 5, 2.
- БАРАБАШ-НІКІФОРОВ, І.І. (1928). *Нариси фауни степової Наддніпрянищини*. Державне Видавництво України, Дніпропетровськ, 138 с.
- БІЛЬСЬКИЙ, Б. (1929). Поширення великого земляного зайця (*Alactaga jaculus* Pal. – *A. saliens* Gm.) на Правобережній Україні. *Збірник праць зоологічного музею. Труды фізично-математичного відділу*, 13(1/7), 147–175.
- БРАУНЕР, А.А. (1923). *Сельскохозяйственная зоология*. Госиздат України, Одеса, 436 с.
- БРАУНЕР, А.А. (1928). О распространении тушканчика в степном Правобережье. *Український мисливець та рибалка*, 4, 4.
- БУЛАХОВ, В.Л., ПАХОМОВ, О.С. (2006). Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Ссавці (Mammalia). Видавництво ДНУ, Дніпропетровськ, 354 с.
- ВОЛОХ, А.М. (1994). Тушканчик великий. В: *Червона книга України. Тваринний світ*. Українська енциклопедія, Київ, 392.
- ВОЛОХ, А.М. (2009). Тушканчик великий *Allactaga jaculis* (Pallas, 1788). В: *Червона книга України. Тваринний світ*. Видавництво „Глобалконсалтинг”, Київ, 525.
- ЗАГОРОДНЮК, І.В. (1999). Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження. *Доповіді НАН України*, 5, 203–210.
- ИЗДЕБСКИЙ, В.М. (1965). *Грызуны Нижнего Приднепровья (фауна, экология, практическое значение)*. Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата биологических наук, Херсон, 24 с.
- КРИЖОВ, П.А. (1936). Географічне поширення шкідливих гризунів в УРСР. *Збірник праць Зоологічного музею*, 16, 33–92.
- МЕЖЖЕРІН, С.В., ЛАШКОВА, О.І. (2013). *Ссавці України (довідник-визначник)*. Наукова думка, Київ, 358 с.
- МИГУЛИН, О. (1928). Матеріали по фауне зверей Николаевского округа. *Радянський мисливець та рибалка*, 2, 4.
- МІЛЮТИН, М.Г. (1930). Матеріали до фауни Mammalia Дніпропетровської округи. *Труды Харківського товариства дослідників природи. Записки науково-дослідної катедри зоології*, 2, 77–111.
- ПІДОПЛІЧКА, І. (1928). Ще про земляних зайців на Правобережжі. *Радянський мисливець та рибалка*, 8, 3.
- ПІДОПЛІЧКА, І.Г. (1930). *Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп у с-господарстві (наслідки досліджень 1925-1929 рр.)*. Київ, 106 с.
- РУСІН, М.Ю. (2013). *Рідкісні та зникаючі види гризунів степової зони Східної України*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат біологічних наук, Київ, 21 с.
- СЕЛЮНІНА, З.В. (1993). *Тушканчиковые грызуны Украины*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат біологічних наук, Київ, 20 с.
- СОКУР, І.Т. (1960). *Ссавці України та їх господарське значення*. Держучпедвид, Київ, 211 с.

Отримано: 13 вересня 2017 р.

Прийнято до друку: 19 грудня 2017 р.